

אדמו"רי חב"ד שפעלו למען עם ישראל לדורותיהם

הלא הם, על פי השמות הנהוגים בחסידות חב"ד:

- **אדמו"ר הזקן** – רבי שניאור זלמן מלאדי
- י"ח באלול ה'תק"ה-כ"ד בטבת ה'תקע"ג
- 4 בספטמבר 1745 – 27 בדצמבר 1812

- **אדמו"ר האמצעי** – רבי דוב בר שניאורסון
- ט' בכסלו ה'תקל"ד-ט' בכסלו ה'תקפ"ה
- 24 בנובמבר 1773 – 28 בנובמבר 1827

- **אדמו"ר הצמח צדק** – רבי מנחם מנדל שניאורסון
- כ"ט באלול ה'תקמ"ט – י"ג בניסן ה'תרכ"ו
- 20 בספטמבר 1789 – 29 במרץ 1866

- **אדמו"ר המהר"ש** – רבי שמואל שניאורסון
- ב' באייר ה'תקצ"ד – י"ג בתשרי ה'תרמ"ג
- 11 במאי 1834 – 26 בספטמבר 1882

- **אדמו"ר הרש"ב** – רבי שלום דובער שניאורסון
- כ' בחשוון ה'תרכ"א – ב' בניסן ה'תר"פ
- 5 בנובמבר 1860 – 21 במרץ 1920

- **אדמו"ר הריי"צ** – רבי יוסף יצחק שניאורסון
- י"ב בתמוז ה'תר"מ – י' בשבט ה'תש"י

• 21 ביוני 1880 – 28 בינואר 1950

- **הרבי** – רבי מנחם מנדל שניאורסון
- י"א בניסן ה'תרס"ב – ג' בתמוז ה'תשנ"ד
- 18 באפריל 1902 – 12 ביוני 1994

רבי מנחם מנדל שניאורסון

ר' מנחם מנדל שניאורסון נולד בשנת תרס"ב במיקולאייב שבאוקראינה; אביו, ר' לוי יצחק, כיהן כרבה של יקטרינוסלב משנת תרס"ז עד שנת תרפ"ט. ר' מנחם מנדל למד תורה אצל אביו ובגיל שש עשרה החל גם בלימודים כלליים וגילה כשרונות נדירים: תפישה מהירה וזיכרון מדהים. בשנת תרפ"ט נשא לאשה את חיה מושקא שניאורסון, בתו של ר' יוסף יצחק שניאורסון (הרי"צ), האדמו"ר השישי של חב"ד. בצעירותו למד גם לימודים אקדמיים. בפעילות ציבורית למען עם ישראל החל כבר בגיל שש עשרה, כשעסק בעיקר בקליטת המוני פליטים שהגיעו לעירו בשלהי מלחמת העולם הראשונה. בשנת תש"א הגיע לארה"ב והצטרף שם לחותנו, והתמנה בשנת תש"ב ליו"ר הוועד הפועל של "מחנה ישראל", מרכז לענייני חינוך והוצאת ספרים קה"ת – זאת, בד בבד עם עבודתו כמהנדס אוניות במספנות הצי האמריקאי. בשנת תש"ג נתמנה לעורך ראשי ומו"ל של הוצאת הספרים של חב"ד ובמסגרת זו הדפיס ספרים וקונטרסים רבים. רמ"מ שניאורסון ניחן בקסם אישי רב ובכריזמה. הוא היה בעל כישרון עיוני רב, יכולת השפעה, ניתוח תהליכים וצפייתם מראש. לאחר פטירת חותנו (ני בשבט תש"י) נתעטר בעטרת נשיאות חב"ד והוכר גם על ידי הציבור הרחב כאחד ממנהיגי הדור.

הרמ"מ התמסר במיוחד להפצת התורה והיהדות ברחבי העולם, ודאג בעיקר להפצת תורת החסידות. הוא גילה אהבה ודאגה לכל יהודי והקדיש מאות ואלפי שעות מזמנו היקר לשיחות ביחידות עם מאות אלפי יהודים. באישיותו הנערצת ורבת ההשראה ידע למצוא מסילות לליבם של כל הפונים אליו, להדריכם ולהאיר את דרכם. את חסידיו שלח לכל קצווי תבל כדי להקים מרכזים רוחניים ולסייע לכל יהודי הזקוק לעזרה. דאגתו לכל אדם הקיפה את המין האנושי וכללה גם גויים: בשנת תשמ"ג יצא בקריאה לאומות העולם לשמור על שבע מצוות בני נח.

מתוך כתביו המרובים נדפסו למעלה משלוש מאות [!] כרכים, הכוללים בעיקר מאמרי חסידות, איגרות לאלפים, ותשובות וחידושים בהלכה ובאגדה. ראויים לציון קונטרסיו על פירוש רש"י על התורה. לאחר פטירתו התגלו במגירת שולחנו חידושים רבים שכתב בסוגיות תלמודיות שונות. דרכו הייתה לדייק בדברי חז"ל ובפירושי הראשונים, להשוות קושיות ותמיהות שונות, ולתמצן בדרך הנסתר באופן מעורר התפעלות. בשנת תרנ"ד עלה לגנוי מרומים.

תגובה ל"אינה תשובה"

שמואל גליק

את מאמרי "מה כתב הצמח צדק" שהתפרסם במוסף השבת של עיתון מכובד זה [מקור ראשון], ביום שישי י"ח בשבט תשס"ח, ייחדתי לדוגמה אחת של צנזורה פנימית שנעשתה בספרו של ר' מנחם מנדל שניאורסון, "צמח צדק – פסקי דינים". דוגמה זו היא אחת מני רבות של צנזורה יהודית בספרי שו"ת, המאמר השלם על צנזורה בכתבי השו"ת יפורסם אי"ה בקרוב בבמה אחרת.

הורתו ולידתו של מאמר הן בהערה ביבליוגרפית שהערתי על הספר בספרי "קונטרס התשובות החדש", בערכו, שנגדה יצאו ב"מחולות" כמה מה"חוקרים התורניים" בביטאון כפר חב"ד ובראשם הרב יהושע מונדשיין, שנקטו שיטה הידועה "אם אינך יכול לדון לגופו של עניין דון בבעל העניין ובדעותיו". לא מצאתי לנכון להגיב לביטאון זה, משום שנהג בדברי בחוסר יושר, ברמייה ובהטעיית הציבור. לכן בחרתי לפרוש את משנתי בבמה זו.

ובכן, אין לי "איבה קדומה כלפי החסידות", ובפרט לא לחב"ד, ולא יצר הפיקנטריזם הביא אותי לכתוב מאמר זה. כל בר בי רב שיטרח ויעיין בספרי הנזכר,

בייחוד במקומות שנסקרים בהם ספריהם של אדמו"רי חב"ד, יווכח בעליל שאנו נוהגים במקצועיות ובכבוד הראוי לספרים אלו ולמחבריהם, כפי שאנו נוהגים בספרים אחרים.

בעבודתי המחקרית אני מחויב לאמת שעולה מהמחקר המדעי. קיימת אצלי הפרדה מוחלטת בין יחסי האישי לאישים ולספרים שעליהם אני כותב, לבין עמדותי המקצועית. אין לו לחוקר אלא "מה שענינו רואות". מטרתי היא העברת מידע המבוסס על מקורות הנראים בעיני כאמינים, וזאת, גם אם יש בי הערכה ואהדה לאישיותו רבת הפעלים של רבי מנחם שניאורסון זצ"ל. דברי מבוססים על מקורות אמינים ולא "על מאן דהוא" או "מאן דהא", ואינני צד בוויכוח כלשהו. וד"ל.

שאלת השאלות היא כמובן מה באמת כתב בעל ה"צמח צדק" – עליה לפי שעה אין לי תשובה, ללא בדיקת כתב היד המקורי, ולא פוטומונטאז [!], כל נוסח אפשרי. לפיכך לפי שעה אין באפשרותנו אלא לבדוק את טיעוני המו"ל ולהעמידם לבחינה, ולשקול את הפרשנות העולה מהעובדות על פי הנתונים בכלי מחקר נאותים. עלינו להדגיש את הידוע לכל חוקר: לא תמיד האפשרות הסבירה תתברר לבסוף כנכונה. מטרת המאמר לא היתה לקבוע את הנוסח המקורי שבכתב היד, שלא נמצא בפנינו, אלא להביא בפני הקוראים לגלגולו של ספר והשינויים שחלו בו, לבחון את טיעוני המו"ל ולהציג גירסה חלופית סבירה יותר. לפיכך, מובן מאליו שבכל מקום שבו התייחסתי לאפשרות שהנוסח המקורי זויף, הכוונה היתה ל"זיוף לכאורה", או "תרמית לכאורה", כפי שעולה מדברים מפורשים שכתבתי בגוף המאמר. והבא לערער על גירסה המודפסת בספר וטוען כי איננה זהה לכתב ידו של המחבר, עליו חובת ההוכחה וכל המשנה ידו על התחתונה.

ועתה לכמה עובדות יבשות שאין עליהם עוררין:

א. גם אלו שאינם מקבלים את עמדותי באשר להשתלשלות הדברים לא יערערו על העובדה כי במהדורה הראשונה ה**נפוצה** מווילנה תרמ"ד פותח ה"צמח צדק" את השגתו על הגר"א במילים "ואנכי בעיני לא זכיתי להבין את דבריו הקדושים", וכך נכתב גם במהדורה השנייה שיצאה מבית חב"ד[!] והודפסה בשננהי בשנת תש"ו, ומשנדפס הספר במהדורה השלישית – **שישים וחמש שנה** [!] – לאחר שנדפסה המהדורה הראשונה, בשנת תש"ט – נמחקו מילים אלו ובמקומן נדפס: "ואינה תשובה".

דברי הרבי שכתב "הנה ברוב הטופסים הספיקו לתקן את זה... וכדמוכח מרוב הטופסים דהוצאה" – פשוט אינם מדויקים, וכנראה שהוא הוטעה. למיטב ידיעתי קיימים בעולם שני עותקים מתוקנים!, ומונדשיין מחדש לנו שישנם עוד שלושה עותקים. גם אם הדברים נכונים; מה בכך? האם זו ראיה לאמיתות הנוסח "ואינה תשובה"?

ב. מאז הדפסת הספר בתרמ"ד ועד להופעתו בתש"ט איש לא טען ברבים כי המהדורה המקורית זויפה. אף במהדורת תש"ט לא טרח המו"ל לציין בהקדמתו בשקיפות הראויה על שינוי בדף ס"ט, למרות שהוא טורח להדגיש פעמיים כי "הוצאה זו היא פוטוגרפיא מהוצאה הא'..." [וראה שם בהערה], ואף טורח לעדכן את הקוראים "ובא בה הוספות... מנחם שניאורסון". אתמהה! מה בדיוק התכוונו להסתיר?

כשחילופי הנוסח התגלו בשנת תשי"ד על ידי הרב יצחק הוטנר הביא גילוינו להפרת השתיקה ובתשובתו הרבי מספר בשם הרי"צ על אודות "בחור הזעזער" שזייף את הנוסח המקורי. דא עקא, שלסיפור זה אין תימוכין משום מקור אחר, והוא מתבסס אך ורק על סיפורי הרי"צ, שעל נטיותיו לשכתוב ההיסטוריה נכתב לא מעט [18] ולא אוסיף.

ג. לו היה שמץ של אמת בסיפור זה, הייתכן שלא נודע עד היום לשום ביבליוגרף או חוקר רציני לרבות הביבליוגרף הידוע, הרב חיים ליברמן, מזכירו של הרי"צ, שלא החמיץ אף סיפור על זיופיהם של מדפיסי וילנה, ובוודאי לא היה נמנע מלספר את סיפורו של מונדשיין על "ערימות דפים מתוקנים" שנשלחו לסוחרי הספרים (כנראה בוילנה ובכל מקום בו נמכר הספר) – סיפור שמתגלה רק עתה בתגובה למאמרי.

ולבסוף כמה הערות שוליים:

אני חייב להודות שתחילה הופתעתי מדבריו המתלהמים של הרב מונדשיין. מונדשיין, שחוקר רציני הוא, בספריו ובמאמריו תרם לא מעט לחקר תולדות הספר העברי, מה ראה להתלהמות זאת? אלא ש"עינו הטעתו": הוא לא אהב את הרעיון שציטטתי בספרי

את מאמרו שהתפרסם ב"קתדרה" כתנא דמסייע לתופעה "שחסידיים משמיטים מכתבי רבותיהם".

מונדשיין טוען כי קיים "הבדל בין עותקים שונים של המהדורה הראשונה...". דברים אלו אינם אמת בלשון המעטה. קיימת רק מהדורה אחת שנדפסה בתרמ"ד, שבכמה עותקים נתלש בה בזמן בלתי ידוע דף ס"ט והודבק במקומו דף אחר. ומוסיף מונדשיין וטוען תחת הכותרת "סילוף מכתבו של הרבי", כי בדיתי מליבי את טענת המו"ל, שמרבית העותקים הקיימים מכילים את הנוסח המקוצר. ובכדי להוכיח את "אמינותו" מעתיק הוא מהאיגרת לרב הוטנר, שבה רק נרמז העניין, והוא מיתמם: "מישהו מוצא כאן אחיזה למסקנותיו הבדויות של פרופ' גליק אודות מרבית הטפסים או מיעוטם".

אך לא הועילו לו דברי צדקנותו שהרי באיגרתו של הרבי לר' א"י חן, הדברים מפורשים: "הנה **ברוב הטופסים** הספיקו לתקן את זה, ורק במספר מועט נשאר, וכדמוכח מרוב הטופסים דהוצאה זו עצמה". ואם חשבנו שמא מונדשיין אינו מכיר איגרת זו, הרי בהמשך דבריו, לאחר אריכות של סיפורי מעשיות, הוא מתייחס לקטע הנ"ל ובפיו הסבר מקורי: "כך יש לפרש את דבריו של הרבי במכתבו שברוב הטופסים הספיקו לתקן את זה, ורק במספר מועט נשאר, כלומר, באותם טפסים שהגיעו לליובאוויטש". אבל מה נעשה ש"הרבי" ממשיך ואומר "וכדמוכח מרוב הטופסים דהוצאה זו עצמה" – ואם מדובר רק בטפסים שהיו בליובאוויטש, כיצד "מוכח"! מה גם שבשנת תשט"ז, שבה נכתבה האיגרת, ליובאוויטש כבר לא היתה רלוונטית, ולא היה ניתן לבדוק אילו ספרים מצויים בה ולהביא הוכחה.

הופתעתי במיוחד מ"ישרותו" של מונדשיין ומתעוזתו לתקן (או לסלף) את הגירסה באיגרת רבו, שבה נרמז כי הריי"ץ היה זה שביצע את התיקון. במקום: "לא היתה בידי לבער", הוא מתקן "לא היתה **בכדי** לבער", ומוסיף למשפט סתום זה פירוש מפולפל (השגיאה הדקדוקית כלל אינה מטרידה אותו). לפלא שלא תלה מונדשיין גירסה זו ב"בחור הזעזער". עוד רומז מונדשיין כי את דברי המו"ל על "החלפת העמודים האחרונים" ניתן לפתור כך: הרי כל דף מורכב משני עמודים, ("מיעוט רבים שניים") האם לכך הרבי, ברצינות? הוא מאריך במיוחד בתיאור כתב היד המועתק אך משום מה שכח לנהוג בשקיפות הראויה ולציין עובדה מהותית אחת, שמדובר באוסף של כתבים שנכתבו על ידי כותבים שונים ונכרכו כאחד ואין ביניהם כל קשר, והתאריך שנרשם

בשער לא בהכרח מתייחס דוקא לכל תכולת הקובץ (ראה בהערת ש"ד לוין לשו"ת צ"צ, או"ח סי' ע). מובן שכתב היד לא נבדק על ידי חוקר מן השורה, וכבר למדנו שעל תצלומים אין לסמוך.

רצינית היא יותר תגובתו של הרב אי הנקין, שבחר במקום להתלהם ולהשמיץ, לבחון את הנתונים לפי כוחו ואף באחת מהערותיו יש דברים של ממש. אם כי גם הוא לא נמנע מלצטט חצאי משפטים ועליהם בנה תילי תילים של תמיהות מדומות. אסתפק בכמה דוגמאות:

פרשנותו לדברי הרבי שהנוסח "ואנכי בעניי" אינו הולם את סגנון הצ"צ ומתייחס רק לאותה תשובה, מרוקנים מתוכן את כל ההוכחה. ברור שהרבי מתייחס כמובן לסגנונו הכללי של הצ"צ, כפי שכתב במפורש: **"שוברו בצדו אשר מלבד שאינו כתוב בסגנונו של הצ"צ כלל"**; וכן הוסיף וכתב באיגרת נוספת: "הנה פלא גדול בעיני איך נתקבל אצלו ענין שהוא בהיפך הגמור והמוחלט מיחסו של אדמו"ר הצ"צ בעניני תורה שלבו בזה כלב האר"י. והיכן מצא בדברי הרבי את המילים "שבאותה תשובה"? האדמו"ר, שהיה תלמיד חכם, לא היה טועה לחשוב שמדובר "בתשובה", כשכל בר בי רב יודע שמדובר בחידושים על השו"ע.

הקביעה שה"צמח צדק" התבטא בביטוי ענווה רק כלפי אבותיו היא בגדר "פטומי מילי". נסתפק בשתי דוגמאות (המדברות בעד עצמן) שבעל ה"צמח צדק" מתייחס כך גם לגדולי ישראל אחרים: א – שו"ת, יורה דעה, סי' שנו: "ומעתה הבוא נבוא לנ"ד בחולבת... שפסק מהרא"י דלא מהני ואחריו נמשך רמ"א ושאר אחרונים ואני הצעיר עפר אני תחת רגליהם לא זכיתי להבין בדבריהם הקדושים; ב – שו"ת, אבן העזר, סי' שז: "אבל הגאון מוהר"מ בנעט ז"ל מחמיר שם בזה. ועם היות כי רב גובריה [של ר' אפרים זלמן מרגליות] ומי אני לפאר אחריו כי קטנו עבה".^[19] אף הקביעה "שבכמה מקומות בהם חולק הצמח צדק על הגר"א, הוא עושה זאת בלשון חריפה פי כמה" אינה נכונה.^[20]

הטענה כי צירוף המילים "ואינה תשובה" מופיעה בספריו של ה"צמח צדק" מספר פעמים לוקה באי הבנה. האם לא הבחין כי הצירוף "ואינה תשובה" משמש בשתי

משמעויות? א – "השגה" שלרוב כוללת דברים המביעים דחייה מוחלטת מכח קושיה חזקה שבעקבותיה מתבטלים דברי החולק; ב – "הערה או הארה" על דעה מסוימת שאינה עולה יפה עם דעה אחרת. הצירוף "ואינה תשובה" במשמעות הראשונה – "השגה" – מופיע רק פעם אחת [!] בדברי ה"צמח צדק", [21] ואף שם בצירוף דברי ענווה בנוסח "במחכ"ת [=במחילת כבוד תורתו]". בכל שאר המקורות שצוינו משמש הביטוי רק במשמעות השנייה.

על "התאוריה" שהרי"צ היה אחראי להדפסת הדפים המתוקנים הוא מקשה מנוסח האיגרת של האדמו"ר, שהרי "המעייין בגוף האיגרת האמורה, עלול להגיע למסקנה שונה בתכלית", כלומר שהטפסים בוערו כבר בתרמ"ד.

אמת, כך טוען הרבי. אך מהמשך הדברים מתברר כי הרי"צ הוא זה שעסק בביעור הספרים "ומובן אשר לא היתה בידי לבער את כל הטופסים עם הנוסח המזויף", וכפי שמסכים הנקין, לא היה זה בתרמ"ד אלא עשרות שנים אחר כך. אלא שלדעתו הביעור החל בתרמ"ד והמשיך בתרמ"ה ובתרנ"ה ובתרס"ה... עד זמנו של הרי"צ. אם כך, מה זו הלשון "לא היתה בידי" – הרי היה צ"ל "לא היתה בידינו"? שהרי לא הרי"צ החל במלאכה. אלא כאמור במאמרי הקודם, פליטת קולמוס היתה כאן ויצא הסוד. מונדשיין הבין עניין זה יפה ולכן החליט ל"תקן" את גירסת הרבי (ראו לעיל). ומאחר שמעורבותו של הרי"צ בביעור הספרים ודאית, ואף הכותב הסכים לכך, והביעור בתרמ"ד ספק, ואין לו מקור אחר מלבד דברי הרי"צ, עדיף לאחוז בוודאי ולהניח את הספק, מהטעמים שהתבארו לעיל ולהלן.

לו היה מתגלה זיוף כלשהו בדברי ה"צמח צדק" בשנת תרמ"ד היתה קמה מהומה רבתי והדבר היה מקבל פרסום אדיר – "משכילי וילנה נתפשו בזיוף" – והדף המתוקן היה מופץ ומתפרסם לכל. ועוד יש לתמוה כיצד מתעלם הנקין מהעובדה שבית הדפוס שכביכול נתפס בזיוף המשיך להדפיס את כתבי ה"צמח צדק".

ולבסוף, בטענה אחת יש ממש: ש"אין שום מקום להכניס בשטח המילים 'ואינה תשובה'...". אם התצלום משקף את כתב היד המקורי, ובהנחה שלא הוזזו שורות, אין מקום למשפט בן שבע מילים.

שאלה זו מעסיקה אותי ואת עמיתי, וכנראה לעולם לא תהיה בידינו תשובה מוחלטת כל עוד לא נראה את כתב היד המקורי! בעניין זה הוצעו כמה הצעות, חלקן "ספקולטיביות" וחלקן ראויות לבדיקה רצינית. אחת מהן: שהצ"צ כתב ביטוי ענווה כמו "במחכ"ת", "ואני בעניי לא נלע"ד" וכדומה, והמדפיס הוסיף נופך משלו, או לחילופין, במקור היה כתוב "לא זכיתי להבין" והמדפיס השלים את המשפט. לאחר שנים, כשהתגלה הדבר, הריי"צ, או מישהו מחסידיו, סבר שגם בנוסח המקורי יש משום פחיתות כבוד ("לא זכיתי להבין"?!). וכשהדפיס את דף ס"ט מחדש השמיט (בצדק) את ההוספות, ומצא היתר למחוק גם את הביטוי המקורי. ומכיוון שגם אלה וגם אלה עשו בכתב היד כבשלהם – המדפיס נכשל ב"בל תוסיף" והמתקן נכשל ב"בל תגר"א" [!].

את שאר הטענות והמענות ותשובות לדוא"ל שקבלנו מתומכים ומתנגדים כאחד, ודברי התימוכין לעמדה זו, יוכל הקורא לקרוא בימים הקרובים במאמר מורחב שיפורסם, אי"ה, באתר מכון שוקן למחקר היהדות www.schocken-its.org.il

[18] ביבליוגרפיה נרחבת על נטיות הריי"צ לכתוב ההיסטוריה – ראה ד' אסף, נאחז בסבך, ירושלים תשס"ו, עמ' 111, הע' 181.

[19] רשימה נוספת של דוגמאות ראו במאמר המורחב שיפורסם באתר מכון שוקן.

[20] במקור הראשון מקשה הצמח צדק מכח סברא וכותב שהרבה יש לתמוה על דבריו – אבל רק מכח סברא (ולא מפני שגה ברואה, כמו בנד"ד). במקור השני הצמח צדק כמובן אינו צריך להתנצל כשהוא מפרש אחרת את המשנה במקואות – הוא לא טוען שהגר"א שגה ברואה. במקור השלישי הצ"צ רק מעיר שלא משמע כדברי הגר"א מכל הפוסקים. במקור הרביעי הצ"צ חולק על הגר"א מכח סברא ואינו טוען שטעה ונכשל באי ידיעת פסוקים מפורשים, כנד"ד.

[21] שו"ת צמח צדק, אה"ע, סי' שטז, אות ו.

